

עד שיבוא הדיבור, עד שיבוא אליהו או עד שיתברר הספק

אלמוג בקר: צ'חלה וחוקל, הוצאת כתר 2010, 260 עמ'

"ההיסטוריה היחידה שלנו המזרחים כאן בארץ היא היסטוריה של פשע. האשכנזים באו וסימנו עצמם כחוק, ומאותו רגע כל מה שעשינו שלא היה שיתוף פעולה אתם היה פשע. הם השאירו לנו את כל מה שמעבר לחוק, למרות שלפי האמת השלטון שלהם הוא הפשע האמיתי [...] כל תרבות שלנו היתה לפרודיה, כל ההיסטוריה שלנו היא עכשיו היות", אומר חברו לעבודה של חוקל, גיבור הרומן של אלמוג בקר. אותו חבר הביא לפניו את ספריהם של חביבה פדיה וארז ביטון, שלמה סבירסקי ואלה שוחט "והציע לחוקל שייקח הספרים ויציין בהם, וימצא בהם חוכמות הרבה..." אף החבר עצמו התחיל לכתוב את ספר ההיסטוריה של המזרחים שהיא "ההיסטוריה של הפשע" (ואדי סליב, והפנתרים השחורים, ואהרון אבוחצירא, ואריה דרעי, וזהר ארגוב, ועוזי משולם ודוד בן-הרוש, וסעדיה מרציאנו, ושמעון יהושע, ומרדכי וענונו וטלי פחימה ועזרא נאווי), ספר שאף הוצאת ספרים בוודאי לא תסכים לפרסמו. אך לא רק כפושעים הוצגו היהודים המזרחים או היהודים-ערבים, אומר החבר: "סיפרו עלינו שאנחנו שונאי ערבים [...] עד שכבר התחלנו להאמין ולצעוק מוות לערבים ולהמציא שיער, ועוד מעט יתחילו להפיץ שמועות שאנחנו אלה שגירשו אותם בארבעים ושמונה, למרות שהיו אלו האשכנזים, או שאנחנו לא מאפשרים לצאת מהשטחים, למרות שמאז שישים ושבע כל העניין הזה של ההתנחלויות הוא עניין אשכנזי, וכדי לצרף אותנו התחילו למכור שם בתים בוול [...] לפני שנתיים התפוצץ כאן אוטובוס בקטמונים, ואני בכיתי כשראיתי איך עניים משם הורגים עניים מכאן..." בהמשך פונה החבר לפוליטיקה ומנסה להקים מחדש את מפלגת הפנתרים השחורים לקראת הבחירות לעיריית ירושלים.

הרומן של אלמוג בקר איננו בהכרח מפנה אל הכיוון הפוליטי, אף שהוא נותן לו ביטוי באמצעות החבר ונאומו הנלהבים. בהר, העוסק בזוהר היהודית-ערבית של דמויותיו, בוחר להטעין את המצבורים התרבותיים והתודעתיים של שני חלקי זהותם הכביכול סותרים, ולהציע אותם כמשלימים זה את זה; כאפשרות להשלמה במציאות החברתית פוליטית ותרבותית שבתוכה אנחנו חיים.

בכך מציע ספרו של אלמוג בקר אופציה תרבותית מרתקת. הפרספקטיבה המזרחית של הרומן נטענת באוצרותיה של תרבות שהודחקה, הן מבחינת ההיבטים הערביים שלה והן בהיבטיה היהודיים. הזוהר המזרחית, אליבא דבהר, היא לא רק ערבית מאוד כפי שכבר טענו רבים וטובים לפניו, היא גם יהודית מאוד, ובכך הוא מוסיף ומחדש. בכך מסמן הרומן דרך בספרות העברית, שאיננה נענית עוד להגדרות ששלטו בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית החדשה שהגדירה עצמה כחילונית.

את ההצעה התרבותית האלטרנטיבית שמציג בקר, אפשר למצוא כבר בשפה המוליכה שבי: העברית שהיא מקראית ורבנית ומשולבת בארמית בבליית וערבית יהודית וערבית שאינה יהודית, והיא לשון שירה ופיוט

השלוכה בלשון יומיום, ושפת התפילה ושפת השתיקה. זוהי שפה המתפרקת מלכידות ובכך היא מסמנת עולם מפורר. זוהי שפה שאיננה מתפקדת בשדות הלשוניים של העברית הישראלית האשכנזית החילונית. מתוך השפה המפורקת ובעזרתה, ולמרות השברים והקרעים שבחיייהם, מבקשים בהר וגיבוריו לספר סיפור שיש בו לכידות - סיפור של גלות ושל תשוקה לגאולה. אפשר לראות בסיפור כעין מדרש גאולה קבלי המתחבר לתוך המציאות במסגרת הריאליסטית של הרומן. וכך, תפיסות קבליות של גלות וגאולה מקבלות את משמעותן במציאות קשת יום. מהי הגאולה שאליה מכוון בהר? האם היא מושגת? דומה כי אין לכך תשובה במסגרת העלילה המותירה אותנו בסוג של השעיה, עד שיתברר הספק או עד שיבוא אליהו. מתוך כך עולה האפשרות כי הגאולה היא בעצם ההמתנה לה ולא בהגשמתה.

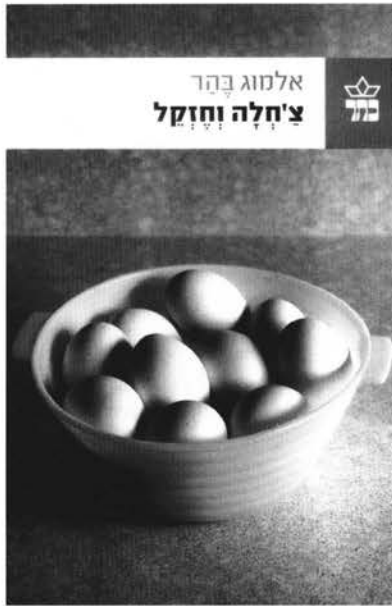
הדמויות המינוריות כביכול, המופיעות חשופות בחולשתן, כובשות בעוצמתן. קרועים ותלושים עד כאב הם הוג הצעיר צ'חלה וחוקל, גיבורי הרומן, יתומים שאינם מוצאים את מקומם בעולם וביניהם עומדות שתיקה ומבוכה. חוקל, בן להורים ילידי בגדאד, מאבד את מקום עבודתו. מעגל האנשים שאיתם הוא בא במגע מצומצם ואיש מהם איננו שייך למרכז הכוח. גם לצ'חלה (רחל, גם היא בת להורים בגדאדים) ההרה, אין קשרים מחוץ לאחיותיה, ומזל, אשתו של החכם עובדיה. תלושים וקרועים הם גם החכם עובדיה ואשתו מזל (ז'ורז'ט), הוריהם המאמצים של צ'חלה וחוקל. החכם עובדיה מנסה לשווא להחזיר ליושנה את עטרת קהילת יוצאי בבל בשכונת הקטמונים ולהיות לה למנהיג. בנעוריו, כשעקרה משפחתו מעיראק לישראל, עזב עובדיה את המורשת הבבלית המפוארת והפנה עורף לתפקיד היושר שיעד לו סבו. הנכד המתפקד גשגש על חוף ים אשדוד את ז'ורז'ט אלפסיה, בת למהגרים ממרוקו, ששכחה גם היא "מוסרות אב ואם וכבודם", וכשבא לבקש את ברכת משפחתו לנישואיו איתה, כשכבר היתה בהיריון, נפער בקע עמוק עוד יותר בינו לבין משפחתו. בתוך הסערה שהתעוררה מת סבו, ונתק ושתיקה נפלו בינו לבין אמו גורג'יה, שתיקה שלא הופרה גם כשחזר ולקח על עצמו עול תורה ומצוות והפך לרבה של קהילה קטנה ומצומצמת.

הגיבורים ברומן מיוסרים בשל השתיקות ובשל הקרעים שבינם לבין העולם ובינם לבין עצמם, והם מבקשים לאחות את הקרעים, למצוא חיבורים ולהפך את האילמות. חוקל וצ'חלה מבקשים להתגבר על הורות שביניהם, על היתמות והבדידות שלהם, ומנסים לבנות לעצמם קרבה אינטימית וגם משפחה. ניסיונותיהם ליצירת אינטימיות מהוססים מאוד וכואבים בפגיעותם ובשבריריותם. כחלק מהמאמץ לבנות משפחה, הקשר, הם אוספים במהלך הרומן את כל מי שנמצא ברדיוס המצומצם של חייהם לשולחן סדר הפסח, השולחן סביבו נמסר הסיפור המלכד ומפר השתיקה, שהוא סיפור של גאולה - סיפור על התהוותו ושחרורו של עם, של קולקטיב. קולקטיב הגאולה, אם כן, מורכב אנשים שהם ברובם זרים: החכם עובדיה ואשתו מזל; גורג'יה המסויגת, אמו של החכם עובדיה, שכנה מולדבית וקנה ובודדה שאיש אינו דובר את שפתה וידידו של חוקל, איש הפנתרים השחורים. גם את אחיו הלוחם למען זכויות תושבי הקטמונים הוא מבקש להזמין, אך אינו מצליח. כשחוקל אינו מתגבר על הנתק שבתוך משפחתו שלו וכשאינו מצליח לקשור את החוטים הפרומים שבחיו, הוא חוצה את הגבולות השבטיים והלאומיים, והולך לחפש את אחיו למחצה (בנו של אביו מאם פלסטינית) איסמאעיל, המתגורר בבית צפאפה ששכונת הקטמונים נבנתה על אדמותיה. הוא מוצא אותו ומזמין אותו ואת אמו אנעאם לסעודת ליל הסדר.

תוך כדי איסוף המסובים, מלקט בקר ואוסף, קושר ומחבר קרובים ורחוקים, הורים גשמיים ורוחניים, טקסטים ספרותיים ומוסיקליים

היתמות והפליטות שלהן, וגם מפנה למיתוס הקבלי של ההתרחקות שבין האלוהות לבין השכינה, בין האלוהות לעולם ומתארת את המצב האימננטי והעקרוני של גלות.

בהר מעביר יסודות דתיים לתוך המציאות ומשלב בתוך הקונוונציה של הרומן תפיסות קבליות, באמצעות כפילויות המצויות בתוך השפה הרב שכבתית שלו. השפה שמחפשים חזקל ומחברו היא שפה של שניות: שפת אביו ואמו וגם שפת הבריאה. זוהי השפה שממנה הוא נגדע בתהליך היסטורי ותרבותי ואליה הוא שואף לשוב כדרך לגאולה. מצב הגלות המתואר ברומן נכפה על ידי פרויקט שביקש לשלול את הגלות, תוך יצירת קרע ונתק עמוקים עם שפה ותרבות שסימנו את הגלות הן במשמעותה ההיסטורית גיאוגרפית, והן במשמעותה התיאולוגית. כך מייצר הרומן שדות משמעות מקבילים: זה הפוליטי חברתי

ומקורות סמכות אשר בתוכם נרקם ומתלכד הסיפור, אשר בו בזמן גם חושף את השבר. מול הסיפור המלכד שאליו חותר הרומן, עומד מחסום הדיבור של הגיבור, חזקל: "כל הסיפור ממתינה צ'חלה לדיבורו של חזקל וזה אינו בא". לשתיקתו של חזקל מעמיד בהר כמה סיבות: לחלקן מקור ברבדים חברתיים ופסיכולוגיים כמו תחושת חוסר השתייכות - חזקל אינו מוצא את מקומו בעולם. הוא איננו שייך למקום ההגמוני, ואת העולם המסורתי שממנו הוא בא ריסקה ההגמוניה, כך ששכח את שפת הוריו. שכחת השפה היא עוד סיבה לאילמות. באחד מחלומותיו, פונים אליו הוריו ואומרים לו: "אשלונו, אשלונו, חסקל, נְסִית, נְסִית לְסֵאנֵפ, שכחת, שכחת לשונך, תהום נשייה השלכת בנו, איך נעלה מאוב מילותינו, איך ילד שלנו נמכר לאורחות ישמעאלים ושוב אינו מבין אותנו." והוא כיוסף המולך מצריימה, וחוזר עכשיו לחגוג את שחרורו ולהשמיע את סיפורו.

עוד הסבר לשתיקה ולבדידות מניח בהר בפיה של אחת הדמויות המשניות, החבר המנסה להקים מחדש את תנועת הפנתרים: [ההגמוניה האשכנזית רואה] "בכל דיבור שלנו הפרעת דיבור, כל מוזיקה שלנו הפכה באוזניהם ובפיהם רעש, כל תרבות שלנו היתה לפרודיה, כל ההיסטוריה שלנו היא עכשיו הזיות. את כל הגיבורים שלנו הפכו לפושעים."

צ'חלה הסובלת משתיקותיו של בעלה מנסה ללמד אותו ערבית, שהיא שפת הוריה, ומקווה: "גם אם מעט עילגים יהיו שניהם, יוכלו אולי למצוא להם מקום בשפה זאת לדבר את דיבורי הלב, ולא באילמות זאת ביניהם, לא בחירשות זאת." חזקל מצדו מתחנן ומייחל לִדְבֹר: "חזקל עומד בחדר קריאתו הקטן ושפתיו מושכות מגרונן מילים להפיל לפני אלוהים, מתחננות, תן לי פה תן לי דיבור תן לי עכשיו רע לשיחה להשתמש עמו בפה ובלשון ששמת באדם הראשון." אך לא דיבור בעלמא הוא מבקש, אלא דיבור שיש בו ראשוניות, דיבור שבאמצעותו ניתן להגיע אל המקור: "על כן אבקש יום-יום למצוא דברי חפץ ולכתוב דברי אמת ... אני אדם ומילותי הבל..." אומר חזקל. והדרך אל המקור, אל הראשית, היא דרך הדיבור כי "הלידה והבריאה הם בדיבור". כך במיתוס היהודי של הבריאה, כפי שהוא מופיע בספר בראשית.

רעיון הבריאה בדיבור, באמצעות השפה והאותיות, הוא כאמור רעיון קבלי שמקורותיו מוקדמים, ואפשר לבחון את סוגיית הדיבור או אי-הדיבור של חזקל גם בהתייחס לר' נחמן ולפנות אל תורה ס"ד בליקוטי מוהר"ן, העוסקת בקושיות או בפרדוקס החלל הפנוי שבו נברא העולם. באותה תורה נאמר שהאפיקורסות באה מן החלל הפנוי: "אבל בחלל הפנוי... אין שם שום דיבור, ועל כן המבוכות הבאים משם, הם בבחינת שתיקה."

מתוך הפנייה הזאת לתורה ס"ד, עולה כי שתיקתו של חזקל מקורה גם במבוכה, בתהייה ובבלבול מול מה שאינו ניתן לדיבור: אי-היכולת להשיג את בורא העולם הנעדר ממנו. בהר מצביע כאן על קושי אמוני ותיאולוגי שהוא ממהות העניין עליו מדבר ר' נחמן, כאשר השתיקה מעידה בו-בזמן גם על קרבה או רצון לקרבה לאלוהות שנשתכחה: "אמר לה [לצ'חלה], חסקל שמי או חזקל, נשכח ממני שם האל שהיה בשם יחזקאל, שכבר שנים איש לא קרא לי בו. אמי היתה קוראת לי לעתים יחזקאל". השכחה אם כן היא לא רק של שפת האם (או שמא שפות האם) אלא גם של הקשר אליה. ההתרחקות מהדת של בית ההורים היא חלק מתחושת הקרע שחוות הדמויות ברומן, היא מסמנת את מצב

של דיכוי המזרחים בישראל ותרבותם הערבית, וזה הדתי יהודי. הגלות מצביעה על מוטיב היתמות שגם לו יש משמעות תיאולוגית: "יום יום אנו בוכים את כאב הקרעונו מרחם אם ומרחם אל, ועלי לשמוח עמך את ההיקרעויות הללו שהביאו אותי להשתוקק להתחבר אלייך, לתקן כל קרעי ושבירי." אומר חזקל לצ'חלה. התשוקה לחיבור היא בו בזמן גם ארוטית וגם תיאולוגית והיא עומדת מול תודעה של ניתוק אימננטי מהמקור. על פי תפיסה תיאולוגית זו, הגלות היא-היא מצב העולם ומצבו של האדם בעולם המשקף את הניתוק הראשון. חוויות הפליטות והגלות הן אם כן לא רק חוויות פרויקטוריות של דור האבות שעזבו את מולדתם ובאו לחיות בישראל, אלא גם חוויה שיש לה הדים במיתוס הקבלי. ואפשר למצוא עוד מוטיבים המהדהדים מושגים מהמיתוס הקבלי, כמו מוטיב הקיבוץ או איסוף האנשים לסדר פסח המצביע על איסוף השברים והניצוצות (התיקון, על פי קבלת האר"י) שנותרו בעולם לאחר השבר שהתרחש בראשית הבריאה. חזקל המנסה לקבץ את הרסיסים, להביא לתיקון עולמו, אף מחליט להתנסות בקבצנות של ממש כדרך לתיקון, כפי שמורה ספר התניא: על אדם להעשות קבצן לפחות פעם בשנה ולצאת ולקבץ נדבות בעצמו על מנת לזכור שכל אדם עשוי להיות נזקק. מעניין שהקבצן של בהר משים עצמו חירש ועיוור, ובכך אולי רומז גם לבעטלירס (הקבצנים) בסיפורי המעשיות של ר' נחמן, שתפקידם לאסוף את ניצוצות השפע האלוהי שהתפורז ולקרב את הגאולה.

לשאירת הגאולה כאן כמה היבטים: להשיב את יכולת הדיבור תוך כדי היזכרות בשפות שנשתכחו או הושכחו על ידי העברית הישראלית, העברית האשכנזית ההגמונית, לשוב לשפת בית הכנסת, שפת הגמרא והמשנה, העברית-יהודית והארמית, והיידיש, הפיוט והתפילה - לשפה שניוונה גם מהערבית, שפה אחות, שהיא גם השפה שבתוכה ובסביבתה התרבותית צמחה התרבות היהודית-ערבית העשירה ובתוכה הצמיחה את יצירותיה הגדולות. היבטים נוספים של הגאולה הם: אחיזת הקרעים בין אבות לבנים, בין חול לקדושה, בין ערביות ליהודיות. גם הסדר אליו מתכוננים צ'חלה וחזקל מסמן את הגאולה. חזקל מבקש לערוך סדר (תרתי משמע) בעולמו המפורק ש"לא יספיק החוט בביתו לתפור את קרעיו".

כחלק מתפירת הקרעים משמש מוטיב ההורות ברומן. חזקל וצ'חלה מצפים להיות הורים (גם המספר עצמו עומד להיות לאב בכותבו את הרומן). הם עוסקים בהורות המתקרבת כמו גם בהוריהם הנעדרים

...☞

אלמוג בהר ובנו, צילום: רלי אברהמי

וביתמותם. החכם עובדיה ואשתו המציעים עצמם כהורים, עסוקים גם הם בניתיק הכואב מהוריהם. תוך כדי כך מהדהדת גם ההפניה לאב הגדול שבמרומים. כמו כן מתייחס בהר לקשר עם עוד אבות ואמהות רוחניים מעולמות שונים וכביכול מתנגשים: יהודים וערבים, מתחומים של קודש ושל חול, כאלו שמכבר וכאלו מבני התקופה: רבנים, משוררים ומשוררות, פייטנים, זמרים וזמרות, נשות ואנשי הגות. מביניהם מפתיעה ומסקרנת ההקדשה בפתח הרומן למרן חכם עובדיה יוסף שליט"א ואוסתאז פרופ' ששון סומך, שתי דמויות שונות זו מזו שחיבורן מכונן את העולם התרבותי אליו פונה המחבר - העולם היהודי והערבי. החיבור המעניין הזה שנעשה כאן הוא בין המורה הרוחני תורני של יהדות המזרח לבין חוקר הספרות הערבית ומשמר המסורת הערבית; בין הכתבים היהודיים

המונומנטליים, אשר נוצרו בתוך העולם המוסלמי, עליהם נשען הרב עובדיה יוסף ועל בסיסם הוא מקים את הפרויקט ההלכתי הגדול והחדשני שלו מול ההגמוניה האשכנזית התורנית, לבין מורשת ערבית מפוארת. בהר הולך בעקבות שניהם ואינו מוותר על אף אחד מהם. הוא שואב מן היהודיות ומן הערביות, מנסה ליצור עיבור מחדש בין שתיהן (כמו בין צ'חלה וחוקל).

היבט נוסף של החיבור בין שני המנטורים של בהר קשור למוטיב העובר ברומן ומפנה לבחינת ההבדלים שבין דת לספרות - בין דברי האמת שנכתבו ברוח הקודש לבין דברי השקר של המשורר הכותב ברוחו של "דברים שאינם מתקיימים" (כדוגמת השיר שחוקל כותב על אחיו המת שאינו באמת מת). בהר אינו מצביע על דיכוטומיה בין שני המנטורים ועולמותיהם, אלא מנסה לטשטש את הניגודיות, להציגה כמכלול. שהרי הקרע בנפשו של חוקל לא נוצר בשל חיכוך בין חולין לקדושה, או בשל מתח שבין ערביותו ויהודיותו. הקרע נוצר מתוך מצב הפליטות, חייו של חוקל בתחושה של תלישות בתוך חברה ותרבות שאינן מכילות אותו ואת כל מי שנמצא בסביבתו. ועל כן מקבץ בהר לתוך הרומן את אבני הבניין של המורשת התרבותית הגדולה של יהודי ארצות ערב שנחרבה. הוא מנסה לפנות אל המסורות שנשתכחו ולבנות עולם על חורבן - אל מסורות יהודיות וערביות, מילוליות וספרותיות, כמו גם אל אוראליות ומוסיקליות שבתוכם צמחה המורשת התרבותית שלו ומהם היא ינקה. הוא אוסף את התכנים והזיכרונות שכל אלה נושאים, ופורש רשת העשויה חוטים שהועברו בדרך המסורת הכתובה והנשמעת. והחוטים האלו נמשכים מהרמב"ם ומר' ישראל נג'ארה ומהבן איש חי, ומסמיר נקאש, וארז ביטון, וסמי שלום שטרית, וחביבה פדיה, וטהא חוסיין. הרומן פורש ריעה תרבותית רחבה וסיפורים מסופרים בתוך סיפורים: אגדות סופיות, וסיפורי אלף לילה ולילה, וסיפורי שדים מבגדאד, וההגדה של פסח. גם למוסיקה מקום חשוב באותו מארג: פיוטים מפיו של ר' יהודה עובדיה פתיה, וסלים הלאלי וסמי אל מגרבי וזוהרה אלפסיה ור' חיים לוק, יחד עם שיריהם של אום כולת'ום ועבד אל-והאב. חוקל, ברגע של של משבר, כשהוא מוצא עצמו מפוטר ומחוסר מקור פרנסה בדיוק כאשר הוא עומד להיפך לאב, רוכש בשארית כספו דיסקים של הזמרים והפייטנים של ילדותו. תוך כדי

רכישת האוצרות המוזיקליים, נזכר חוקל איך הוריו, שלא השמיעו את המוסיקה הזאת בבית, נהגו להאזין לה ממקלט הרדיו של השכן: "אמרו לו, כך אנחנו, מן החלונות, מן השמים, מן הרחובות באים הזיכרונות, מן החוץ, ואיך נהנה אם נשמיע לעצמנו את המוסיקה ונשמע אותה לבדנו בבית הסגור, עדיף נשורר לעצמנו את השירים בשקט הלב ונמתין למתנות שכן." חביבה פדיה עומדת על החוויה של בני הדורות הראשונים השניים והשלישיים של עדות המזרח, על כך שהדור הראשון אולץ למחוק את שפתו, והיה עסוק בהעלמת עצמו מן הפרהסיה, הדור השני עסק בהתקבלות לתוך הפרהסיה, ואילו הדור השלישי (אליו שייך בהר) עסוק בפריצת הבית אל הפרהסיה. פדיה גם משווה את שלושת הדורות של המהגרים מארצות ערב למקבילותיהם האשכנזים, מצביעה על כך שהדור האשכנזי הראשון הכרית את שפתו כדי לברוא עולם חדש, ומבחינה בין השולל את עברו לבין השלול מעברו. עוד אומרת פדיה כי לדור השני והשלישי האשכנזי, לעומת "המזרחי" אין למה לחזור ואין למה להתגעגע כי הדור הראשון מחק הכל. לבהר יש אם כן למה להתגעגע והוא אכן עוסק בגעגוע. גיבורו חוקל מנסה להחיות את התרבות שהרחקה ממנו ולאסוף את חלקיה שנפרקו ונתפרדו, כדרך להיגאל ממצוקה קיומית גדולה.

את מעט התקווה לגאולה ברובד היומיומי, את קרן האור המבטיחה מעט פרנסה, מוצא חוקל המובטל אצל אחיו בבית צפאפה, שמשגי לו עבודה במכולת שכונתית. בהקשר זה שבו הצמיחה וההתחדשות מתאפשרות דווקא במקום של חציית הגבולות, מזכיר לנו בהר גם את רות המואבייה, הנזכרייה, שמתוכה צמח נצר בית דוד. רות מופיעה ברומן בהקשר של בית הקפה 'תמול שלשום' בירושלים (שם מתקיימים ערבי שירה שאליהם מגיע חוקל). השם של בית הקפה מפנה לרומן של עגנון (עוד אב רוחני שהשפה של בהר מהדהדת), המתייחס לפסוק בספר רות פרק ב. ערבי השירה ב'תמול שלשום' מובילים את חוקל לכתוב שירה, למצוא את השפה שלו ולצאת ממועקת השתיקה. ההליכה לבית הקפה היא הליכה אל עגנון, בעיקר מבחינת השפה הרב שכבתית, אך גם מבחינת התכנים. אי אפשר שלא לחשוב כי כמו בתמונת מראה עומדים יצחק קומר של עגנון מול חוקל נשואי של בהר. הראשון הולך מן העולם הישן אל העולם החדש ואילו השני בא מן העולם החדש

מיטשטשים הגבולות שבמציאות. לעתים עובר בהר בין חלומותיהן של כמה מהדמויות ברומן כאשר שבירת המחיצות שבין התודעות מסמנת את החתירה התמידית לשבירת הגבולות גם ברובד החברתי התרבותי והפוליטי, שבירת המחיצה המפרידה בין יהודיות לערביות, שבמציאותה הוא יוכל להיות אדם שלם יהודי וערבי, או ערבי ויהודי, איש מדבר שהמילה היא ברית בינו ובין המקום, בינו ובין העולם, בינו ובין זולתו. השירה של חזקל, כמו הפרוזה של בהר, מדובבת את השתיקה ואת הפליטות והיא נעשית בשפה המחברת בין השפות השונות של הפליטות: "די וועלט איז נישט פאר אונז" (העולם הזה הוא לא בשבילינו) אומרת צ'חלה לחזקל בידיש שלמדה באולפנא של חב"ד לבנות. לא מעט מדבריה של צ'חלה הם פיוטיים, שכן גם עבודה השירה היא אפשרות לחיבור, באותו אופן שבו פועל הרומן כאשר הפיוטי והמדרשי מקבלים משמעות דרך הריאליה.

חזקל המתהלך בעולם בתחושה של ניתוק וגלות מחפש ומוצא גאולה במילה המאפשרת את ביטול המרחק, דווקא מתוך המצב המנותק - מצב הגלות, מתאפשר הגילוי שהמילה היא הברית, הסרת הערלה, ביטול המחיצה: "רק בסיבה אחת הצטער חזקל שלא ייוולד לו בן, ובאותה סיבה שמח, שלא יכניסו בברית הבשר של אברהם אבינו, שבאותו הזמן היה מבקש מן המוהל שימול גם אותו ואת עורלת לבו הצומחת משנה לשנה ואין לה מסיר."

בסרטה של נורית אביב "משפה לשפה" אומרת חביבה פדיה כי עבריותה וערביותה הן שתי מהויות שמחברת ביניהן נקודה של עיוורון. אזור שכחה נטוש. אולי זהו אותו אזור שאצל בהר מתואר כאזור של שתיקה. עוד אומרת פדיה כי עבודה העברית היא למעשה שתי שפות: האחת היא שפת הזוהר והתפילה והשנייה - מלאה במשקעים ציוניים שהם הטענה מחדשת על השפה שמעמיסה עליה פרויקט משיחי שהוא רק בחלקו דתי. המהלך הזה, על פי פדיה, מדלדל את השפה. פדיה בשירתה וגם בפרוזה שלה מחוירה למילים בעברית את משמעותן הטרום ציונית, ובמובנים רבים הולך בהר בעקבותיה ומטעין את השפה מחדש ברבדיה היהודיים שהודחקו מהעברית הישראלית.

אחת הדרכים להחזיר לשפה את הראשוניות שלה, היא בפירוקה לצליליה, למרכיבים המנוטרלים ממשמעות, תוך לימוד טכני של הגייתה הבבליית של השפה, על ידי חזקל. פירוק השפה לצלילים ואותיות מפנה לספר יצירה - ספר קדום שעליו מתבססת תורת הסוד והקבלה שעוסק בעקרונות הבריאה. הוא מחבר בין הספירות לאותיות הא"ב שבעזרתן נברא העולם.

העיסוק בראשוניות של השפה מתקשר גם לרצונו של חזקל להתחיל מחדש, לבנות לעצמו משפחה חדשה, חיים חדשים ופחות קלושים. להתגבר על הנתק מן המקור ומן המשפחה שהיתה. אך לא במקומה. הוא מבקש לבנות מחדש על בסיס מה שהיה ואיננו. שמו של אביו הביולוגי של חזקל היה אליהו, ליהו נְשֵׂאוּי, שם המפנה גם אל הנביא. חזקל נזכר בגעגוע איך בילדותו "החזיק בשולי טליתו של אביו ושר שירים לְלִיָּהוּ הַנְּבִי". בהר מספר גם כי סבו של החכם עובדיה, עבדאללה, היה מדמיין כי "במוצאי שבתות בא אליהו הנביא ויושב ללמוד עמו תורה". ועוד סיפר החכם עובדיה על רבנו יוסף חיים מבגדאד, המכונה על שם ספרו 'הבן איש חי', "שהיה לו גילוי אליהו כל מוצאי שבת קודש, והיה יושב עם אליהו הנביא ולומד עמו מן התורה ויוצא מתדרו כשפניו מזדהרות". וגם, כשחזקל וצ'חלה עולים לקברות הוריהם לפני החג, הם פוגשים באליהו בפתח חורבה "מברך העוברים והשבים לקראת החג". ושוב, בסוף הרומן, כאשר מורו ורבו של חזקל עולה לשמים, לאחר שיצתה בת קול וקראה לו, נדמה כי ההפניה היא לאליהו. הסוף, החורג מהאופי הריאליסטי של הרומן, מתאר התרחשות שהיא בגדר של נס. האם זהו גילוי אליהו? האם הסוף מסמן גאולה?

☞...

ופניו לעבר העולם הישן, כשהשפה הלא אחידה של שני הרומנים מסמנת מצב של משבר. בבואו לארץ ישראל, יצחק קומר "לא הלך לבית הכנסת ולא הניח תפילין ולא שמר את השבת ולא כיבד את המועדות". ואם לא די בכך, "גם דת חדשה הוא מוצא ביפו - את דת העבודה". ואילו חזקל מחלל שבת כדי להתפרנס, אך נושא את פניו אל בית הכנסת.

יצחק קומר מיטלטל במתח שבין גאולה לגלות, מירושלים של מעלה ליפו של מטה. עגנון איננו מצליח ליישב את הסתירה העמוקה שהוא מוצא בין התפיסה המרכזית של העולם היהודי שממנו הוא בא, הרואה את העולם במצב עקרוני של קרע וגלות, לבין התפיסה שמציבה היהדות המודרנית, המחולנת, המחפשת גאולה קונקרטי וישוב. עגנון, כמו גיבורו, קרוע בין שאיפתו לבית לאומי לבין המטען היהודי העמוק שבו הגעגוע ל"מקום" איננו יכול להיטען בגעגוע מגדר בתוך גבולות פוליטיים ולאומיים.

עבור חזקל הבית, המשפחה ואופן קיומו בעולם, אינם במקומם. הוא חווה את כל אלה כתלישות וזרות. מצב הפליטות של הדמויות שסביבו איננו מנטי. הבית עצמו הוא הגלות. בהר ממחיש זאת ברגעים הנדירים של אינטימיות בין בני הזוג, המכילים בו בזמן גם את תחושת כאב הריחוק: "... ואמר לה, עדיין איני יודע אם כדאי היה כאב כל ההיקרעויות הללו למען ההשתקקות הזאת לחיבור, ונשק לה, ואף היא הרגישה טעם חמיצות בפיו ... וחשבה חיים שלמים עלולה אני להעביר בהתרגלות לחמיצות הזאת ...". כמה שבריות יש באינטימיות הזאת, כמה מבוכה, כמה זרות. זוהי חשיפה מדויקת של חולשה ושל שוויוניות בין שני אנשים, נטולת כוחניות, נטולת כחל ושרק.

בעוד שקומר (ה"בא" שאיננו מגיע) של עגנון הוא גיבור טרגי, חזקל איננו טרגי משום שהוא אינו מבקש ואינו שואף לגאולה קונקרטי. מבחינתו הגאולה היא בצפייה לגאולה, לא שחרור, לא חירות, אלא המתנה. גם השפה היא שפת געגועים, לכל העולמות שהרבים השונים שלה מסמנים, תוך כדי יצירת יחסים אינטר-טקסטואליים בין כל העולמות הללו (ובהקשר זה כדאי לשים לב כי בהר גם יוצר אינטר-טקסטואליות בין הרומן ליצירות אחרות שלו), וזאת על פי מיטב המסורת היהודית אשר שמה במרכז הווייתה את הטקסט ומנהלת מולו את חייה, את התרבות, ההגות ואת חיי היומיום; תרבות שהווייתה נרקמת סביב טקסטים (יהדות) ולא סביב מקום (ציונות).

בהר מחליף את העברית ההגמונית, החדשה, הציונית, בעבריות שאין להן כל זיקה טריטוריאלית, להיפך, הן חוצות טריטוריות. הוא מכניס בעזרת העבריות השונות תרבויות שאינן הגמוניות ובכך הוא מערער על ההגמוניה. הוא מנתק את העברית מציון. כך הוא יוצר זרות בתוך העברית ואף מעצים אותה בהכנסת הערבית. יוצא שלמעשה בין השתיקות של חזקל מהדהדים קולות רבים וביניהם גם קולו של המספר אשר חושף עצמו ויוצא מן ההסתר ומציג עצמו כאיש בין יתר האנשים. הוא בן גילו וזמנו של חזקל, דמות אמיתית שפגש בבית הקפה 'תמול שלשום' ובשיעורים של החכם עובדיה. בדרך זו, המספר כמו חותך את הספרות ומטיל עוגן במציאות ומעמיד את עצמו במקום שווה בין שווים, כיאה למספר האנושי שאיננו בורא העולם "שהוא רם על כל רם ועמוק מכל נעלם". כך מעמיד עצמו המספר במקום של צנעה ומשתדל לא להופיע כאומניפוטנט, ככל יכול.

בדומה, גם הגבריות של חזקל נחשפת בשבירותה: "והיה דוחה מעשה האהבה לילה ועוד לילה עד שהיא כל גופה התבהלה, חשבה, איזה בעל זה שודך לי, אינו ממש ..."

את מצבו הרעוע בעולם של חזקל ממחיש בהר בתיאורים חוזרים ונשנים של "חצי תנומה וחצי ערות" (שזהו גם המצב של ההתגלות הקבלי) בהם שרוי חזקל לעתים קרובות, ומתוך כך עולים בו חלומות. ובחלומות

הכתיבה המפוצלת: לשרוף את הגשר ולנסות להגיע לצדו השני של הנהר

מחיקה

הספר *מחיקה* של תומס ברנהרד עוסק בשנאה. אהבתי אותו מהפסקה הראשונה ועם כל עמוד האהבה שלי גברה, וכך גם התייעוב של דמות המספר לבני משפחתו, לעמו, להיסטוריה שלו ולשורשים שלו. הסיפור המסופר ב*מחיקה* גורם לי, בפעם המי יודע כמה, לתהות על נטייתי להימשך לפרווה שמבוססת על שטנה ובוז, שמבוססת על יחסי דחייה והלקאה שאינם מרפים עד לסופם המר. אני קוראת לסיפורים שכאלו סיפורים מפוצלים - סיפורים אשר מבטאים את עמדתו של הדובר המחולקת לשני קטבים מנוגדים: יפה ומכוער, טהור ומטונף, אכזר וטוב לב, שחור ולבן. בסיפור מפוצל לא מתקיימת אינטגרציה. הדמויות הרעות נשארות רעות והדמויות הטובות, אם יש כאלו בנמצא, נשארות זכות כמלאכים. זוהי כתיבה רעה, במובן הקלאסי, באשר כתיבה טובה היא כזו שבה העמדות המרכזיות משתנות והעולם שהיא מייצגת הופך למקום עשיר יותר. ספרות רעה היא ספרות הנתקעת במקום, ספרות טובה מספרת סיפור עגול. ספרות טובה, במובן המסורתי, היא ספרות המרוממת את הקיום האנושי.

אתנחתה פסיכולוגית

במונחים פסיכולוגיים החוויה המפוצלת משתייכת לשלב ראשוני בתהליך ההתבגרות. מלאני קליין, ממפתחות תיאוריית יחסי האובייקט (אוסטרית, בדומה לתומס ברנהרד, אלפרידה יליניק, פטר הנדקה, רוברט מוסיל ועוד רבים, טובים ומפוצלים), קראה לשלב הזה השלב הסכיון-פרנואידי ותיארה את החוויה העומדת במרכזו כחוויה של א-או: או טוב או רע. על פי קליין, בשלב זה מחולק העולם לשניים: מפלצות מאיימות והרסניות או פיות נעימות ומעניקות. התחושה המרכזית הנוצרת בשלב זה הנה חרדה. חרדה מפני המפלצות שיבלעו את הפיות או במילים אחרות: חרדה קיומית מפני הרס אכזרי. דוגמה פשטנית להשלמת הדימויים המרהיבים: ילד החווה את אמו כדמות טובת לב ומעניקה, יחווה אותה כמפלצת פולשנית כאשר היא תעניש אותו. בראשו של הילד קיימות שתי דמויות, כאשר הדמות הרעה רודפת אחר הדמות הטובה בניסיון להרוס אותה. (העניינים מסתבכים ככל שמעמיקים ברובדי המודעות, משום שהאיום, שעל פניו חיצוני לילד (שתי דמויות האם נאבקות אחת בשנייה) הוא בעצם חרדה לא מודעת לקיומו שלו, פחד שמא הדמות הרעה תרדוף אותו. ברובד יותר עמוק, הילד מפחד מפני האלמנטים המפלצתיים שלו עצמו, שיחריבו את עולמו החיצוני הטוב (האם) או, בהתאם לשרשרת ההשלכות הפרוידיאניות - שהאלמנטים הרעים שבו יחריבו את האלמנטים הטובים (הידד לאם). חשוב להדגיש ששלב זה מאופיין בפחד חסר שליטה. אל דאגה, זה רק שלב, וכמו בכל תיאוריה התפתחותית, ישנו השלב הבא: האינטגרציה. בשלב זה גבולות הפיצול מתמססים. הטוב והרע משתלבים ונהפכים לאובייקט אחד. אותה האם שבשלב הקודם היתה או טובה או רעה נהפכת לגם טובה וגם רעה. זהו גילוי מרעיש ומדכא, משום החיים נהפכים למורכבים, והאובייקטים שנדמו, באשליית האינטגרציה, לטהורים, זכים, טובים ומעניקים, התגלו כטעוני שיפור. כעת הילד, אשר מגיע להבנה שעולמו אינו רע או טוב אלא ערבוב מתעתע בין השניים, חווה דיכאון. ההתפכחות ותחושת

נראה שיותר מאשר גאולה, מסמן הסוף את המצב האימננטי של הקרע. קרע הכניסה לעולם, והיציאה מהעולם, הקרע מארץ לארץ, קרע הבדידות והגלות, קרע שהוא גם פתח לאפשרויות חדשות. לשולחן הסדר מסובין אנשים שימשיכו לחיות את המתח של הקרבה ושל הריחוק שביניהם: השכנה המולדבית שאיננה יודעת עברית ואיש מבין הנוכחים אינו יכול לדבר איתה, האח איסמאעיל ואמו שחצו את מחיצות ההפרדה אך לא הפילו אותן, וצי'חלה וחזקל - בני הזוג שלמרות הקרבה, עומדת ביניהם זרות, ולמרות בקשתם של מזל והחכם עובדיה לפני שעלו השמימה, שימשיכו את דרכם וינהיגו את הקהילה הקדושה של יהודי בבל בשכונה, לא ברור כיצד יצליחו לעשות זאת ממקומם הקלוש והתלוש.

צי'חלה וחזקל הוא רומן על קרעים ועל הרצון לאחותם. אלו הקרעים שאצל ר' נחמן הם הבסיס לגאולה. הפנייה אל הקרעים איננה כדי לחבר רומן על מצב של דיכוי, אלא כדי להציע אופציה אחרת מתוך הדיכוי. הקרעים כאן מהדהדים את הבקע העקרוני שבין בני האדם, ובין האדם למקור האלוהי, כמצב קיומי. הרומן נע בין זוגות של קצוות בינאריים: מוות וחיים, יתמות והורות, קדושה וחול, דיבור ואי דיבור, מוסיקה, שירה וספרות מול דת ופוליטיקה, עברית הגמונית מול שפות יהודיות אחרות, ישראליות מול פליטות וגלות, ועבריות מול ערביות. בהר מתאר את הקיום המתוח שבין לבין של גיבוריו תוך שהוא מזין את מקורות היניקה של התודעה התרבותית שלהם - יהודיות וערביות. הדיכוי וההציונות של "או יהודיות או ערביות", ההפרדה ביניהן, איננה אפשרות אצל בהר. הוא אינו מציע פתרון פוליטי או מדיני, אלא תיאור של תודעה המשמרת את המתח העקרוני שבין הכמיהה לגאולה לבין אי-האפשרות שלה, בשל המצב הקיומי האימננטי של גלות. מצב ההשעיה הזה, ההמתנה לאלוהו, לדיבור המחבר, הוא הכעצה החותרת תחת העברית הישראלית ההגמונית האשכנזית החילונית, המשתיקה את קולות הגלות והגעגוע שבתוכה ועל כן היא איננה עברית אלא "שכנה לעברית", "מין עברית של אירופאים", "שאיננה עברית שלנו, איננה של בית הכנסת ושל השיחה עם אלוהים", בלשונו של בהר המזכיר לנו "הלכה למשה מסיני" כי "בגמגום מסר לנו משה את התורה", בשפה שבורה, וכדי להמחיש את שבירותה היא מהדהדת כאן גם את השפה שלידה, את זו שמעניקה לה את משמעותה - הערבית. ליהודיות, אומר לנו בהר, אין משמעות אלא בגעגוע אל הערביות, וזו בתשובה מעניקה את המשמעות של להיות יהודי/ה.